

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

КЗ «АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА У М. СВЯТОГІРСЬКУ»

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК РЕГІОНІВ

Матеріали
III Всеукраїнської науково-практичної конференції

15 вересня 2021 року
м. Святогірськ

Харків
«Контраст»
2021

Науковий регіон

САДОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ м. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО на прикладі садів де Вітте

Пізньюсередньовічні подільські міста і містечка у своєму становленні проходили складний етап трансформації. З XVIII ст. зі змінами у тактиці нападу та оборони їх фортифікації поступово почали втрачати свою оборонну функцію. Каньйон р. Смотрич з XIII ст. був перешкодою для ворогів, а для мешканців Кам'янця місцем з видобутку каменю. Вже у XVIII ст. ці території набувають іншого значення, а саме використовуються у мирних цілях. У каньйоні розміщують порохові склади, на р. Смотрич облаштовують млини, а вздовж річки пропрасовують вулиці, на яких селиться бідне населення. Одну із великих ділянок у південно-східній частині міста, що була не забудованою, відводять коменданту Кам'янецького замку Яну де Вітте для будівництва своєму синові Юзефу великого літнього палацу із регулярним парком.

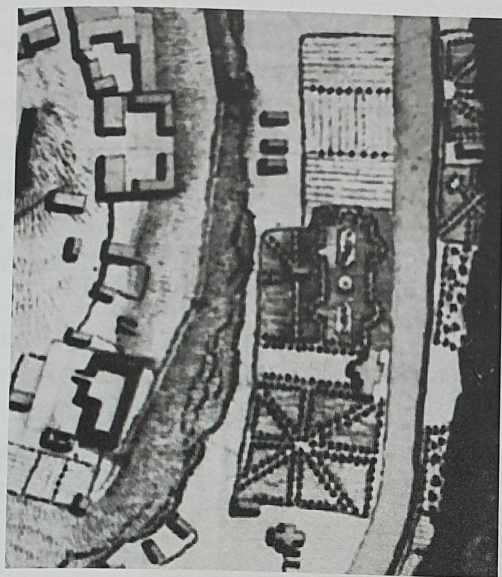
Кам'янець-Подільський, як і все Поділля, перебуваючи з кінця XVII ст. під владою турків, ймовірно, також перебуваючи під ісламським впливом, був облаштований за всіма ознаками близькосхідного міста, а саме із закладенням садів, один із яких був при тюрмі гарему для одалісок, а інший при будинку Галіль-Паші.

По виходу турків із Кам'янця, цей будинок, що виходив на площу Вірменський ринок, був переобладнаний під палац комендантів Кам'янецької фортеці, одним із яких довгий час був комендант Ян де Вітте. Ймовірно старовинний сад, закладений турками і став поштовхом із закладки

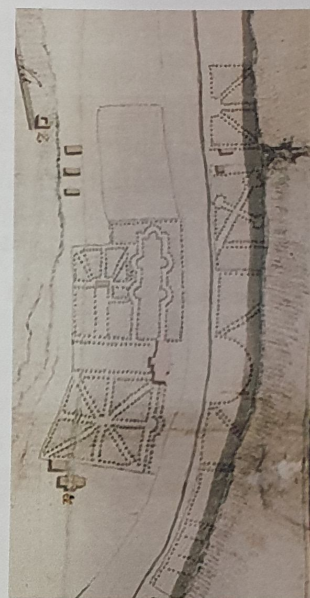
Відомості про палац та сади Юзефа де Вітте містяться у працях Ю.Ролле, [24] З. Горнунга. Т. Новака, Є. Ковальчика, Є. Пламеницької, О. Пламеницької [19], Н. Урсу, А. Александровича, Г. Ківільші. Науковці на основі архівних матеріалів підтверджують участь кам'янецького коменданта, талановитого архітектора Яна де Вітте в будівництві і перебудові багатьох архітектурних споруд міста Кам'янця-Подільського у XVIII ст. Одним із таких об'єктів є садиба із палацом та парком, що спроектовані комендантом Яном де Вітте для свого сина Юзефа в каньйоні р. Смотрич. Найдавнішим джерелом, яке дає уявлення про досліджувану ділянку, є схематичний план міста, на якому зображено фортифікаційні та сакральні будівлі до захоплення Кам'янця турецькими військами у 1672 році. На ділянці зображено церкву Різдва Христового із дзвіницею та кладовище біля неї, а на річці Смотрич – два млини [14]. Купець Трифон Коробейников у своїх записках згадує у каньйоні р. Смотрич церкву та млини, які належали вірменській нації.

Мідьорит Кипріяна Томашевича 1673-1699 років детальніше прорисовує рядову забудову каньйону. Поряд із церквою та млинами в каньйоні ріки зображено житлові будинки [15]. На плані Рубейса 1684 року та планах першої половини і середини XVIII ст. планувальна структура ділянки зображується схематично [5].

Перші картографічні зображення садів Вітте добре показані на планах, що виконані між 1765-1780 роками і зберігаються в архівах Москви та Кракова. Між дослідниками є розбіжності у датуванні планів. Один із них за атрибуцією Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) датований 1773 р. та виконаний майором Яном Шуллером (Іл. 1) [8]. Інший – з бібліотеки Чарторийських в Кракові польський дослідник Т. Новак називає «Великим планом Кам'янця» і датує 1780 р. (Іл. 2) [27].

Іл.1. План м. Кам'янця-Подільського 1773 р. (План Шулера). Фрагмент.

Іл.2. План м. Кам'янця-Подільського 1773 року. Кольоровий варіант. Фрагмент.

О. Пламеницька зауважила, що картографічні плани виконані у 1760-ті рр., відразу за призначенням Яна де Вітте на посаду коменданта фортеці у 1767 році. Тому краківський план є брульйоном плану з РДВІА [20].

На вже згаданому кольоровому краківському плані поверх нарисованих фортифікаційних елементів вклеєні невеликі фрагменти кольорових креслень [1], які добре простежуються на плані Яна Шуллера. При детальнішому аналізі з'ясовуємо, що планувальна структура садів Вітте частково відрізняється, але в цілому розміри садиби із розміщеними на ній палацом та садом є однаковими (Іл. 1-2).

За тогочасною модою паркові комплекси були регулярного типу із застосуванням топіарного мистецтва. На плані Кам'янця-Подільського 1780 р. зображено розпланувальну структуру саду регулярного типу. Головним структурним елементом та акцентом комплексу є палац. Від нього прокладена головна алея, по обидва боки якої розміщені партери саду. Північна частина саду складається із дванадцяти елементів, ймовірно, квіткових, що композиційно об'єднані зі стриженими кущами. Південний партер – з восьми елементів, ймовірно, засаджений деревами та газонами, що радіально розрізаний піщаними доріжками (Іл.2). Декоративні композиції зелених насаджень розташовані вздовж алей із відкритим партером. Посадковий матеріал, в асортименті якого були кущі бузку, троянд, агрусу та дерева, серед яких представлені липи, верби, ялини та ін., піддавалися формуванню крони. Вони набували геометричних форм, доповнюючи пізньобарокові архітектурні риси палацу. Тому у відвідувачів створювалось уявлення, що власник палацу підкорив природу. Він розмістив своє помешкання серед дикої природи скель каньйону, біля річки із невеликими каскадами, доповнивши їх рукотворними партерами. На плані, південніше палацу Вітте, фіксуємо дві видовжені прямокутні споруди, витягнуті по осі схід-захід. Одна із них, можливо, церква Різдва Христового. На плані вона має риси триконхового храму. Ю. Сіцінський, використовуючи у своїх працях описи міста середини XVIII ст., вважав, що церква була трикупольною, побудована із дерева та з часом перебудована в однокупольну церкву [21, с.130]. Поруч із нею знаходилась ще одна будівля, в якій, ймовірно, проживав садівник, що до-

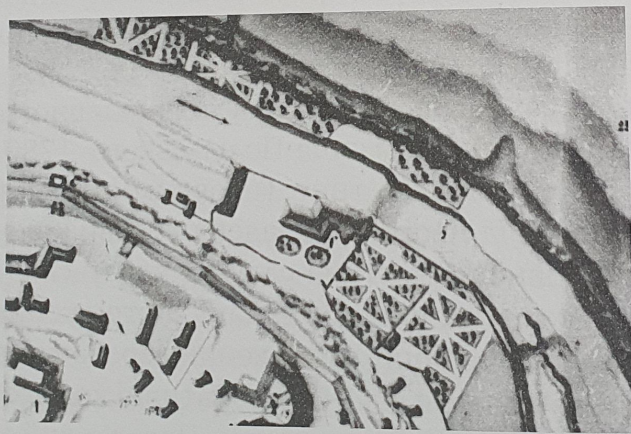
глядав за парковим комплексом. Навпроти палацу на другому березі річки під скелями каньйону висаджено декоративну композицію у формі півкола. Вона могла використуватись як амфітеатр під час різних видовищних розваг у літній час.

Автор З. Горнунг у своїх працях подає невеликі тексти, що написані Яном де Вітте. В одному із листів, які дійшли до нашого часу, новозбудований палац описується як «мемблями за новою модою обставлений: з садом по обидва боки річки Смотрич великим, в якому алеї, прохолода для прогулянок і річка, від якої канал утворює каскад, якому би заздрила Варшава, там же при Онуфріївській криниці водоспад вабить нас до себе» [26].

На планах кінця XVIII ст., а саме 1796 р. (Іл.3) та 1797 р. (Іл.4) фіксуємо різні планувальні структури парку та межі території садиби. На плані 1797 року сад зображений у вигляді двох партерів, тоді як північна частина відсутня. Палац позначений латинською літерою f, що в експлікації пояснено як «обывательские строения у реки Смотрич» (Іл. 4).

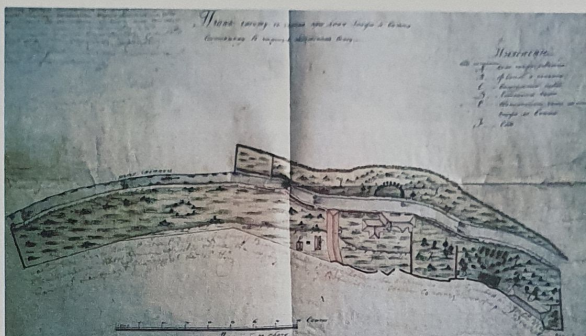
Іл. 3. План Епарта. 1796 р. Фрагмент.

Іл.4. План 1797 р. Фрагмент.

У Хмельницькому обласному державному архіві зберігається декілька справ, в одній з яких є кольоровий «План ґрунту з садом при будинку графа де Вітте, що знаходиться в Кам'янці-Подільському у рові» [2], датований 1800 р. На ньому можна прослідкувати зміни, що сталися за тридцять років від часу закладки палацу та саду. На плані зображено палац складної конфігурації, що розміщений біля річки. Сад розташовувався довкола палацу та по обидва береги річки. У північній частині саду збудовано прямокутну у плані стайню, орієнтовану по осі схід-захід. На північ від неї розміщувались будинки. Вони позначені літерою Е, поясненою в експлікації як «Обывательские хаты на плаце графа де Витте». На південь від палацу зображений сад, позначений літерою F, обгороджений з усіх сторін муром. Зауважимо, що сад на плані втрачає регулярність, набуваючи

ючи ознак пейзажного парку. Поряд із садом фіксуємо будинок, що в експлікації позначений літерою D, в якому жив садівник. На плані вже не показана церква, що існувала протягом кількох віків. Поряд із хатою садівника простежуємо присадибні ділянки, а на краю садиби розміщувалась винарня. (Іл. 5). Можливо, стару дерев'яну церкву розібрали. Зауважимо, що церква не зображується на плані 1797 р., (Іл.4). тоді як на плані 1796 року вона зображена. (Іл. 3). Дослідники припускають, що поряд із церквою існував цвинтар, бо під час копання ровів під фундаменти електричної станції, в землі знаходили багато поховань [18, с.181].

Іл. 5. «План ґрунту з садом при будинку графа де Вітте, що знаходиться в Кам'янці-Подільському у рові» 1800 р.

В іншій архівній справі йдеться про те, що 1800 року генерал-лейтенант граф Йосиф Іванович де Вітте передав Подільському Приказу громадської опіки власний сад, в якому росло 423 липи, 316 вишень, 41 ялина, 23 груші, 56 яблунь, 217 слив, 9 горіхів, 46 кущів винограду, 10 абрикос, 46 кущів агрусу та багато інших дерев, кущів та зелених насаджень. Слід зауважити, що сад складався із дерев різного віку, про що свідчить зафіксований у документах детальних їх опис [3].

Також разом із територією саду, Приказу було передано двоповерховий будинок, в якому мешкав граф де Вітте, флігель, конюшню, винокурний завод, хату садівника, 2 га. землі і хату прислуги. У палаці Вітте влаштували лікарню на 30 ліжок. В середині XIX ст. їх кількість збільшилась до 110 [22, с.13].

На кресленіку 1808 р. під назвою «План і фасад шпиталю в Кам'янці» зображено архітектурний вигляд шпиталю та інших будівель, розташованих на садибі. Двоповерховий будинок палацу складної конфігурації, з високим дахом із заломом, в якому влаштовані слухові вікна. Центральна частина фасаду виділена ризалітом. Планувальна структура будинку зального та анфіладного типу [7].

Плани початку XIX ст. мало звертають увагу на досліджувану ділянку та її не деталізують. Тільки по периметру окреслюють територію однією лінією.

На плані 1861 року територія садів позначена цифрою 30. В експлікації пояснено, що це міська лікарня, яка знаходилась у садибі до 1863 р. Конфігурацію будинку змінено, а флігель залишився без змін. Через річку перекинутий місток, що з'єднує частини саду. Головна частина саду поділена на великі елементи, по центру яких розміщувалась кругла клумба [6]. Зауважимо, що навіть після передачі будівель у користування міської лікарні садиба була відома в місті під назвою «Сади Вітте». Цей куточок міста вразив красою польського художника Наполеона Орду [17, с.222]. Серед його замальовок, що зроблені у Кам'янці-Подільському в 1865р., є літографія з підписом: «Кам'янець-Подільський. Губернія Подільська. Сад генерала Яна де Вітте Коменданта Кам'янця 1781 р., подарований через його сина дружині його, яка пізніше одружилася з Щенським Потоцьким....» (Іл. 6).

міста. Російський журналіст М. Сементовський, описуючи кам'янецькі бульвари, згадує також сад Вітте: «Окрім бульвару, місцем прогулянки може бути мальовничо розташований біля підніжжя скель, понад річкою Смотричем «сад Вітта», що знаходиться у відомстві громадської опіки. Сад цей отримав свою назву від прізвища колишнього власника свого, колишнього кам'янецького коменданта, генерала Вітта» [16].

Поштові листівки та фотографії кінця XIX – початку XX ст. зафіксували південно-східні квартали Старого міста. На одній із них двоповерховий будинок із флігелем обсаджений з усіх сторін деревами, які створювали прохолоду у літню пору року для відвідувачів міської лікарні.

у 1887 році лікарню перенесли у новозбудований об'єкт на Новому Плані. [25, с.158]

Інформація про використання території під час Першої світової війни відсутня. На плані міста 1905 року, що зберігається у бібліотеці Вернадського нанесено місця дислокації військ Російської армії у місті. На території садів зображена тепла міська електростанція, південніше якої знаходились садові ділянки. У 1912 році в присутності губернатора Ігнат'єва, голови міської управи, працівників різних установ та місцевого населення на території садів Вітте заклали фундамент для будинку теплової електричної станції, яку запустили у дію під кінець року [13]. Відомо, що він не був пошкоджений під час першого авіа бомбардування австрійськими військами у 1914 році, бо серед пошкоджених будівель комплекс та сади не значаться [11].

В архіві управління містобудування і архітектури Кам'янця-Подільського міського виконавчого комітету зберігається план 1930-х рр., на якому зображено дві ділянки саду без планування і прямокутну в плані будівлю, поряд із якою розміщені невеликі споруди. Припускаємо, що це тепла електростанція, котра діяла до введення в експлуатацію міської гідроелектростанції на Карвасарах у 1935 році [4].

Після війни частина території використовувалась як промислова зона міста під валковий (обозбудівний) завод, склади тютюнової фабрики, а у 1970-ті рр. плавильня цеху №26 заводу «Електрон».

Протягом 1960-1980-их років окрема частина каньйону використовувалась як рекреаційна зона для відпочинку городян. Тут були збудовані шлюзи для підняття рівня води у річці, влаштовано човнову станцію та міський пляж. На сьогоднішній день пляж, шлюзи і сходи не функціонують. У 1990-их роках промислова забудова була розібрана, а територія звільнена заводом. Також знесена житлова садибна забудова на вул. Онуфріївській до Новопланівського мосту. З часом територія заросла самотійною зеленню і практично не доглядалась.

Згідно «Перспективної програми збереження та раціонального використання природно-рекреаційних ресурсів Смотрицького каньйону в межах м. Кам'янця-Подільського на 2007-2015 рр.» (затвердженої рішенням сесії міської ради від 15.04.2013 року №109) ділянка відтворення садів де Вітте належить до однієї із рекреаційних зон у Старому місті [12]. Водночас вона знаходиться у тісному візуально-композиційному зв'язку з відпочинковою зоною парку на Новому плані. На сьогодні збережено два під'їзди до ділянки – з північного боку від башти Гончарської та із західного боку від Казарм фортеці, що є об'єктами культурної спадщини. На жаль, вулиці не мають твердого покриття, потребують ремонту і влаштування пішохідних тротуарів, вздовж яких прокладені інженерні комунікації (водопровід, газопровід), а побутова та ливнева каналізаційна мережа відсутні. На історичній ділянці відтворення садів знаходиться насосна станція, що обслуговує Старе місто, введена в експлуатацію в 1960 р. яка потребує ремонту. Доцільно було б перенести її з ділянки садів, включивши дані види робіт у 2 чергу відтворення. Вуличне освітлення потребує реконструкції.

До регулярної частини парку примикають шлюзи водної станції, збудовані у 1957 році. Архітектурно-інженерну споруду довжиною 40 м, з шириною проїжджої смуги 3 м, на п'яти залізобетонних опорах можна використати як пішохідний зв'язок між міським парком та садами де Вітте. Шлюзи потребують капітального ремонту.

Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець» розроблено ескізні пропозиції відтворення садів де Вітте площею 1,2 га по обидва береги річки. Смотрич, що розвиватимуться вздовж збереженої основної вулиці каньйону – вул. Руської. При відтворенні історичного об'єкту садово-паркового мистецтва доцільно влаштувати «буферний» парк. У нашому випадку такою територією є сквер Тонкочеевого, що являє собою реальну базу для виносу активних форм відпочинку із відновлюваного об'єкту. При цьому слід відреставрувати сходи, збудовані в 1960-х роках минулого століття, влаштувавши паралельно до сходів лотки для водовідведення. Територію з житловою малоцінною забудовою, що знаходилась на лівому березі річки, вздовж вул. Онуфріївської (колишньої Кармалюка) необхідно впорядкувати. Наступним етапом використання таких ділянок може стати їх музеєфікація та використання під творчі й виробничі майстерні.

Таким чином, вивчення іконографічних, архівних та топографічних джерел дало ствердну інформацію про існування палацу, як головного акценту садово-архітектурного ансамблю. Для точної локалізації місця споруди та перед роботами по відтворенні історичних композицій необхідно провести археологічні розкопки. Враховуючи, що на відтворюваній ділянці Садів де Вітте до XVIII ст. знаходилась церква, дослідження слід провести і з виявлення її фундаментів. На повороті русла річки у південній його точці, на правому березі знаходилось два млини. На функціональній схемі нами вказано ймовірну зону археологічних досліджень, які повинні передувати закладці саду.

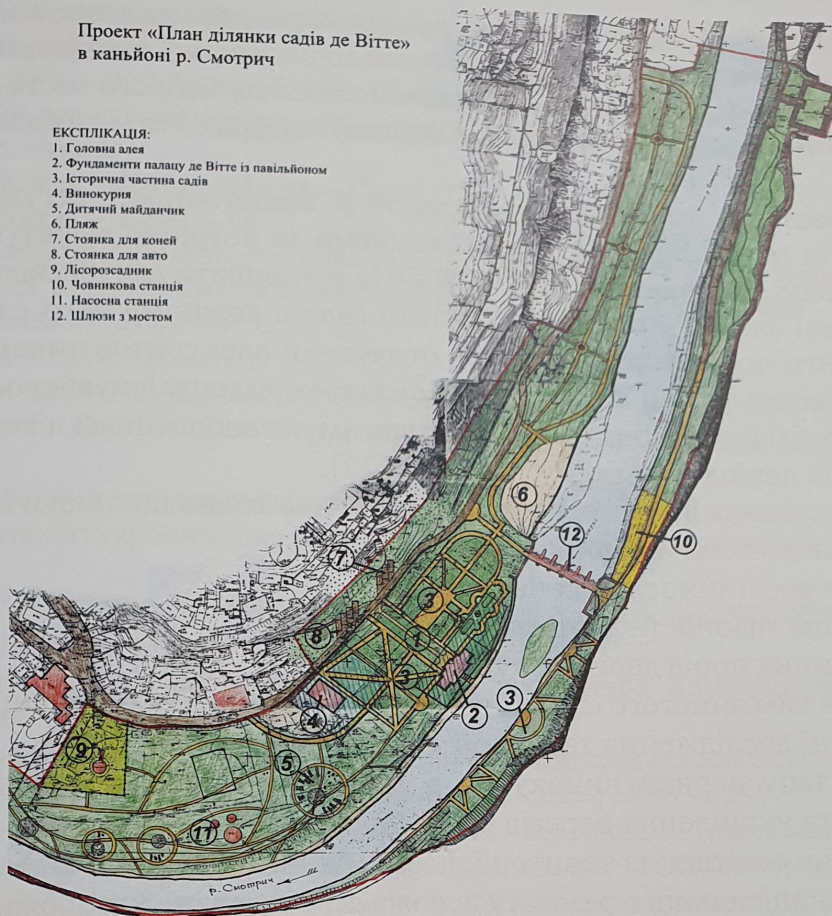
На основі проведених історико-бібліографічних досліджень пропонуємо відновити сади де Вітте як архітектурно-парковий ансамбль регулярного типу, що відповідає історичному періоду його створення – кінця XVIII ст. За основу було взято плани 1773 та 1780 років. Палац, альтанки, парк, алеї, партери, боскети, гроти є частинами одного цілого, що взаємно доповнюють одна одну в регулярному парку. Формувати образ ансамблю необхідно поступово впродовж десятка років до створення виразної композиції. Це слід врахувати при складанні фахівцями дендрологічного плану парку. Рекомендуємо використати для закладки парку породи дерев, що перераховуються у документі ґрунту 1800 року: верби, липи, берести, ялини, осики, вишні, черешні, яблуні, груші; кушів бузку, ліщини, лози, агрусу, троянд та ін.

В ескізних пропозиціях відтворення Садів де Вітте (Іл. 8) цифрою 2 позначено фундаменти палацу. На їх місці пропонуємо відтворити у формі плану будівлі об'єм у вигляді павільйону. Павільйон слугував би для проведення різних мистецьких заходів: концертів у літній час, виставок, симпозіумів. Від палацу на другий берег річки пропонується відновити місток-перехід, а під скелею каньйону розробити грот та облаштувати лавки для відпочинку і місця для прогулянок.

Головний вхід у паркову зону здійснюватиметься з боку вул. Руської, вздовж якої проектом передбачено влаштування огорожі у вигляді кам'яного муру. До фундаментів палацу веде широка алея, позначена цифрою 1 (Іл. 8), що є головною композиційною віссю саду та невід'ємним елементом регулярного парку. Алею слід висадити по боках низькорослими породами дерев, що піддаються формуванню крони. Адже головною ознакою регулярного парку є зелені насадження укладені у певні форми і рамки, сим-

Проект «План ділянки садів де Вітте»
в каньйоні р. Смотрич

- ЕКСПЛІКАЦІЯ:
1. Головна алея
 2. Фундаменти палацу де Вітте із павільйоном
 3. Історична частина садів
 4. Винокурня
 5. Дитячий майданчик
 6. Пілж
 7. Стоянка для коней
 8. Стоянка для авто
 9. Лісорозсадник
 10. Човникова станція
 11. Насосна станція
 12. Шлюзи з мостом

Іл.8. Ескізна пропозиція Садів де Вітте в історичному середовищі каньйону р. Смотрич на території НІАЗ «Кам'янець».

По обидва боки від алеї розташовані два партери (Іл. 8). Північний включає в себе 10 елементів. Бічна алея, що відходить у північному напрямку від головної утворює компакту об'ємно-просторову композицію, виконану зі стрижених грабів висотою до 3м таким чином, що утворюється арковий коридор. Далі коридор переходить у п'ять вузьких алеї, що радіально розходяться та поділяють наступну частину саду на 4 елементи. Завершується планування північної частини двома елементами у вигляді півкіл. По контуру кожен елемент партеру обсаджений боскетом зі стриженого самшиту, або граба, висотою до 50 см. Фоном партеру слугує газон. Фоном партеру барокової форми пропонуємо зробити трояндовий квітник так як він знаходиться поряд з палацом. Центр квіткового килима-партера пропонуємо оздобити скульптурою.

Південний партер складається з 8 елементів із радіальним розташуванням прогулянкових доріжок. Як в північній частині, так і в південній кожен елемент партеру пропонуємо по контуру обсадити боскетом. У центрі кожного трикутного елемента висадити композицію із дерев різних порід (можливо й плодкових), а фоном для них стане стрижений газон.

Оскільки регулярний сад слугує для спокійної форми відпочинку, тобто прогулянок, пропонуємо встановити лавки. Найкраще їх розмістити вздовж прогулянкових алеї, що по периметру оточують парк. При цьому слід врахувати, що лавки можуть бути зі спинками, проте не вищі, ніж стіни боскету.

У південній частині парку, що є пейзажним пропонується відновити винокурню і пристосувати її під кафетерій (цифра 4), а поряд влаштувати дитячий майданчик

(цифра 5). Попередньо слід провести археологічні дослідження з метою виявлення фундаментів церкви на ділянці, що примикає до регулярної частини парку.

Вздовж вулиці Руської у підніжжі південного схилу Старого міста пропонуємо розташувати автомобільні стоянки (для 3-6 машин) (цифра 8) та місця для кінних екіпажів (цифра 7).

Для підкреслення гармонії, вродистості й бездоганності регулярного парку та споглядання на сади з видових точок вважаємо за потрібне влаштувати вбудовані в ґрунт світлодіодні світильники. Пропонуємо їх встановити для підсвітки форми рослин вздовж головної алеї та у південній частині саду в кожному його елементі. Північну частину освітити по периметру вздовж оточуючої алеї світильниками спрямованого світла для підсвітки форми крони грабової алеї-коридору. Існуюче освітлення вздовж вул. Руської необхідно демонтувати з наступним встановленням ліхтарів, відтворених за аналогами на період початку ХХ століття [23].

Для впорядкування даної території в цілому необхідно виконати наступні роботи:

- рекультивацію землі в окремих місцях;
- вирубку самосійних зелених насаджень;
- влаштування газонів та доріжок;
- висадку цінних порід дерев та кущів;
- укріплення кам'янистого схилу каньйону на лівому березі річки;
- археологічні дослідження території з метою пошуку втрачених будівель палацу, церкви, винокурні та млинів по обидва береги річки;
- розчистку та укріплення берегів річки Смотрич;
- влаштування освітлення території, інформаційні знаки, лавки та урни;
- виконання капітального ремонту шлюзів із реставрацією дорожнього покриття та відновленням огорожуючих конструкцій;
- відновлення зруйнованої частини та ремонт сходів з каньйону в міський сквер Тонкочеева.

Для подальшої реалізації пропозицій щодо відтворення комплексу садів необхідно розробити відповідне історико-містобудівне обґрунтування та погодити його з обласним органом охорони культурної спадщини.

Головною метою відновлення садів Вітте є не тільки створення рекреаційної зони міста, але й відтворення «культурного ландшафту» каньйону р. Смотрич як етап для підготовки включення його до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. У результаті впорядкування даної території каньйону як рекреаційної зони для мешканців міста буде розширено туристичний маршрут по каньйону, залучено інвесторів до розширення інфраструктури по обслуговуванню туристів в Старому місті.

Джерела і література

1. Бібліотека Чарторийських – тека 122, № 76.
2. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО) - Ф.69.-Оп.1.-Спр.25.
3. ДАХО - Ф.227.-Оп.1-Спр.266.
4. Копія плану міста Кам'янець-Подільського 1930-х рр. архів Управління містобудування і архітектури Кам'янець-Подільської міської ради.
5. План Рубейса 1684 року. ЦГВИА ВУА д. 21998. (Фрагмент).
6. План 1861 р. Архів Управління містобудування і архітектури Кам'янець-Подільської міської ради.

7. Російський державний військово-історичний архів в Санкт-Петербурзі.-(Далі-РДВІА)-Ф.1293.-Оп.168.-Спр.11.-Арк.1-2.
- 8 ЦГВИА. – Ф. 349. – Оп.17. – од.зб. 598 (Фрагмент)
- 9 Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДІА у м.Києві). – Ф.492. – Оп.34. – Спр.1172. –Арк.1.
10. ЦДІА у м. Києві. – Ф.492. – Оп.34. – Спр.1172. – Арк.3.
11. ЦДІА у м. Києві. – Ф.301. – Оп. 1. – Спр. 1719. – Арк.186-190.
12. Перспективна програма збереження та раціонального відтворення і використання природно-рекреаційних ресурсів Смотрицького каньйону в межах м. Кам'янця - Подільського. – Кам'янець – Подільський, 2006 – 48 с.
13. Подолянин. - 1912.- 24 мая.-№ 482.- С.4
- 14.ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH (AGAD) WARSAWA . - PL_1_444_407_001.
15. Tomashevych, Cyprian. The Copperplate of 1672-1679, available at: www.polona.pl/item/404622/0/
16. Ківільша Г.Б. Архітектурна спадщина Яна де Вітте в Кам'янці-Подільському // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків. Збірник наукових праць. Кам-Под., 2005 – С. 223-226.
17. Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський:Абетка-Нова,2002.- С.222.
18. Пламєницька О. Сакральна архітектурна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам.-Поділ.:АБЕТКА,2005.- С. 181
19. Пламєницька О. Творчість і особистість майстра в дослідженнях З. Горгунга.// Архітектурна спадщина України - Вип.3.- Ч.2.-К., «Українознавство», 1896.-С.247.
- 20 Пламєницька О. Castrum camenecesis. Фортеця «Кам'янець»: (пізньоантичний – ранньомодерний час) Ольга Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012.- 461.
21. Сецинский Э. Город Каменец-Подольский : Историческое описание. Изд. Кульженко. – Киев, 1895. — С 130-131.
22. Слободянюк П.Я. Флаксемберг А.С., Ивахнов П.Ю. Медицина Поділля. Монографія. Кам'янець - Подільський, 2008 – С. 13-14
23. Фенцур В., Свінціцька Л., Нагнибіда Р., Бікеєва А. Проект «План ділянки садів де Вітте» в каньйоні р. Смотрич м. Кам'янця-Подільського. Кам'янець-Подільський. – 2013 Науково-технічний архів НІАЗ « Кам'янець » - інв. 3964. – С. 60. 2005 – С. 223-226.
- 24.D-r Antoni J. (Rolle). Zameczki Podolskie na kresach multanskich. Kamienec nad Smotryczem.– Tom 11.- S.69.-Krakow.,1880
25. Bania Z., Wiraszka M. Kamieniec Podolski. Miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności. Neriton, Warszawa. 2001 – 241 s.
26. Hornung Z. Jan de Witte architect kosciola dominikanow we Lwowie / Pod red. J. Kowalczyka.- Warszawa, 1995.
27. Howak T. Fortyfikacje Kamienca Podolskiego w XVIII w., SMHW, Warszawa 1973, t.XIX,cz. I, s. 139-186.
28. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. K.-W., 1915.— S.90.